

לשון המלים בשירי רטוש

מאת שרגא אבנרי

שירי יונתן רטוש — חופה שחורה,
בארגמן, יוחמד, צלע. בהוצאת „הדר“,
1974. 229 עמ'.

א

יונתן רטוש הגיע אל הספרות העברית כמשורר מקורי, בעל דיוקן משלו. בהביאו עמו צרור חרוזים מגובשים הרמטיים בשם „חופה שחורה“ — והרבה מיקרא בלשונו. שירים אלה נתקבלו בציבור כמעט בלא תגובות. נופים, צבעים, צלילים, סמלים, צירופים ותחביר — הוויות שמרחוק באו, שלא הסבירו פנים לאיש — מעוגנים בעולם מיקראי וקדום-מיקראי; תמצא לומר. תפירות ואתרי מימצא ארכאיים של נושי לשון ומוטיב. שירי ארום נועי זים וחשופים, כגון: „אהבה“, „על חטא“, „מיתר“, „אשם“, „אפיריון“, „צלם“ ועוד: המילים והסמלים נחש, תפוח, חטא, מוות, עוון, עדן, עלייתאנה, שכיבה, יצוע, פתן, דודאים, ייהום, ביאה, ידיעה וכיוצא באלה מוליכים את הקורא אל נופי בראשית, שבהם מתרחשים דברים. מלבד השירים שהזכרנו וליד נושאים תנכיים באינטרפרטציה מיוחדת מכיל „חופה שחורה“, והקובץ „יוחמד“ בכללו צירופים תימאטיים זרים על מעשי נחש ומאגיה („גביע“), נזירים וקדשות (אהבה), פולחנות-דת מצריים וכי נענים (קורבן מנחה), טקסי שריפת מלכים ואלים (לשלכת), עלילות מלחמה ומות של אלי כזען (על נשמת, על מות לבעל). גם בהתבוננות חטופה נראה רצף דברים מיוחד ועולם-בשיר שכמוהו לא ידעה שירתנו באמצע המאה העשרים.

שירי „חופה שחורה“ והשירים שנוספו עליהם וכוונסו ב„יוחמד“ (תשי"ב) הם פרי זימונים שונים, לאורך תקופה של כ-15 שנה. בגילוי התימאטי והצורני ובאוצר המילים של יצירה זו קמו לתחייה הווי טרום-מונתיאטי, שיכבה תרבותית מיתית, עולם אלים של שאיפות מלכות ודמים על-פי כללים וחוקים שנקבעו בקדמות המין האנושי בידי האלים. הודות לזיקות המשורר לבראשית כהווי וכתבית נבקעו לו מעיינות לשון המיקרא בראשונות; אין להגדיר הווי זה כמיקראי בכללותו, ניכר צביונו המוקדם יותר, השמי (או הכנעני) המיתולוגי, שר נשמר בחלקו בפזורות פסוקי המיקרא. אנו מוצאים את שיקומו במילים הארכאיות, ברובדי ליון תנכיים ובנושאי פולחני ארום ובעל. חוק האלים האכזר מומחש בשני מדורים של „יוחמד“, במעגלים מקבילים של סיבה ומסובב שסופם טראגי: המעגל הראשון („חופה שחורה“) מקיף את האקט הארוטי הנודע כחטא הקדמון, והוא הרה-שואה לגבר המשלם בחייו, או נותן כופר נפשו קורבן, את בנור בכורו, לאל הזועם. דברי קינתו של דויד המלך כחרוז חור, „בני / בני / מי יתן מותי אני / תחתיך בני“ (אבשלום), נובעים מתפיסה זו. „מותי אני“ משתמע כאפשרות אולטימטיבית במקום מותו של אבשלום, במערכת החוקים השלטת בעולם זה. המעגל השני („בארגמן“), החמור לא פחות מן הראשון, הוא מורשת החטא או החטא הראשון כמורשת דורות, תוצאותיו הפאטאליות של החטא על רקע מלכות או דרך בנים במלכות. בלהט הצבעוני של „בארגמן“ מומחש הווי כמורמיתולוגי של שאיפות שלטון ודמים, של כושלים ומנצחים, של רצח אבות ואחים. מודעות החטא הקדמון בהמי שכיית המורשת, היא גורם הממריד בנים כנגד אבות. הרפריין המתהפך והמשכו (מתהפך מבחינה משמעותית, המשורר מחיל שינויים באותיות שימוש או מחליף אחת המילים המקבילות) בעקבות הי פסוק מישעיהו „הכינו לבנים מטבח בעוון אבותם“ מציג אפשרויות אחדות של דרך גבר בחטא ועונשו, ואף מעלה רמזות ברורות על מישגל הפילגשים ונקמת בנים באבות:

הט יודך אל השמים / ומלאה הארץ זים
— יכינו הבנים מטבח / לעוון אבותם —
או: הכינו לבנים מרוח / באתנן — אבותם

אין כמדומה מקום למסקנות על דמיון כלשהו — מבחינת תפיסת הגורל — בין עולם זה ובין מערכות המיתוסים של יוון העתיקה, הנשלטות על-ידי „אטה“, הנורל, הקובע את האירוע המיכזי בספרות יוון. השוואות מבחינה זו תהיינה נחפזות, ואף-על-פי-כן נראית לי הגישה התיטית כעיקרון מסייע גם בשירתו של רטוש. המיתוס על חומרת החטא הראשון ומסקנותיו לגבי הגיבור עשוי להסי ביר את ההגיון בשולי סתומותיו של השיר: „על חטא“, „מי לו מת“, „פורח“, משפטים כגון: „יחפור לו קבר בקברות התאוה“ („מי לו מת“)

— עקוד הוא כחיה ברצע יתרים — הוא משתרבט בלהבות בין הבתרים“ („על חטא“), אלה עומדים בסימן הפאטאליות של הארום, כורח החטא, הי קורבן והמוות.

כמה משירי רטוש המאוחרים יותר מאשרים את התיזה שמה שאירע בבראשית הוא הקובע כי ביכול לדורות עלום. והרי כמה שורות, ללא ציוני מקום: „בראשית היה אבי אבות הקוף — — —“ „בראשית היה האדם — — —“ „בראשית היה ה- מעל — — —“ „בראשית היתה האשה וכל מאור דה — — —“ „בראשית היו כל הדברים — — —“. מודעות החטא הקדמון (החוזר על עצמו באותה חומרה) כמורשת, כנחלת האדם לדורות, קובעת את חוויית הפאטאליות של הגיבור (שוכי ושכבת עמי / כי בעוון חוללתי / ובחטא יחמתני אמי, „אפיריון“), החוזר על מעשה החטא ויודע את תוצאותיו ההמור רות. המוטיב הרבי-משמעי, חטא-האבות, מוקד הי טראגיות של החיים, הוא עילה למתיחויות בין הי גיבור וסביבתו הקרובה: האל, האב, האשה. היתר סים ודאי מורכבים, ספק אם תמיד אמביואלנטיים, בשביל מי שחי בעולם הכורח הארוטי שאין מנוס ממנו ומתוצאותיו בעקב צו האלים:

ואתה אמרת אל עבדך: קח את האשה הזאת.
ואתה אמרת אל עבדך: בזאת יקרא לך זרע.

כי מצלע לוקחה זאת,

כי זאת הפעם אשה תיקרא.

אליך אדוני אזעק. (אשם)

„אליך אדוני אזעק“, מסיים הנזיר את וידויו לאקוניתי. הוא מודע לעיוות-הדין של האלים, ממור-נולוג השיר מסתבר הקרע בין האדם והאלים בגלל החטא שהם כופים עליו, אך הטור הקצר האחרון הוא ביטוי של מתאה, של אייהשלמה עם מוסכמת החוק, שכאילו האלים צודקים בדינם, וזה מעיד את משמעותה של הכותרת „אשם“ אל ההתייחסות האירונית, אפילו הסארקאסטית, המותנית כמובן בריהוק מסויים בין המשורר והנושא.

זיקתו של רטוש לעולם שירתו נראית בעייתית למדי ומעניינת עם הרהור ראשון בהוויות ובת-גובות שהוא שם בפי גיבורו, אבל לא רק הנזיר מתגלה לנו במעמד של חולשה, כמשחק בידי האלים, כמי נועד למות בחטאו ונדון לחיים פגור-מים בטרם אובדנה-בבחינת „אל בעט בי / פגע שת בי“, רוב דמויותיו אינן רוות נחת מעולמן ומעצמן, ממה שמונה להן כגורל או כסגולות האישיות הנדרשות כדי להכריע בדבר מעשיהן כבנות-חרין. גם כשמדובר באירוע לא פרובלמאטי, בשיר „אורח“ המתאר נוהג מקובל שבהכנסת אור-חיים מוסבר לנו שהאקט הארוטי הוא פולחן מקודש, דרישתו של אבי האלים („אב קדמון נתן הי אשת — — —“), כאלה רוב הדמויות בפאנוראמה של „יוחמד“ שגופה יפה ומכוער ומהלך קסם טראגי של גבורה ואובדן. לעולם זה, המורכב מיסודות הרסניים, יש צבעים קדורנים מבשרי-קץ (כהה-אדום-ארגמן-שחור), הגבר שיש קרע בינו ובין האלים נושא על מצחו אות-חטא-קדמון. יש והוא שובר את רעבונו עם אשת-רעו (צלם), ויש שהוא מתכוה באהבתו („על חטא“) או מתמקיין בעוויות ומעורר את רחמי הקורא („מוקיין“). אמיתות קדו-מות אלה, המצויירות במיטב הווירטואוזיות של רטוש, מקפלות כבתוך סימני הסוגריים את שאות הזיקות המורכבות מאוד של המשורר שלא תמיד גוחה רעתו מעולם זה, יאת הבעייתיות של עולם זה.

לשירתו של רטוש יחסו השפעות רעיוניות של תנועת „העברים“, ואמנם המיתאר התפיסתי שלה חופף את הדעות האלה שטופחו כידוע בידי המשורר שהיה ממייסדי הקבוצה הזאת. כתופעה רוחנית רח-תרבותית אין לעיסוק הספרותי עניין מיוחד לזין בה או במצעה הרעיוני. להשפעות אלה יש חשיבות כשמדובר בפיתוחו של סוג שירי חדש, בכלים ובנושאים. נושא האלילות, כפיתוי אסתטי, תיתכן עמו כמיהה רומאנטית לתקופה שבה היו החיים והמיתוס זהים. לכישרון של „העברים“ ודאי נפתח קסם כלשהו באקסוטיקה הדמיונית לחיפושים אחר שכבות לשון ארכאיות, להעתקה להווי הקדום-מקראי, הכנעני, האוגריתי וכד'.

(מוף בעמוד 2)

משא, גליון מס' 6 (164), מוסף „דבר“
יום ו', כ"ו בשבט תשל"ה, 7.2.1975
עורכים: אברהם שאנן, יצחק בצלאל

לשון המילים

(סוף מעמוד 1)

מכאן השיר שטוריו נזקקים ללשון שירות הי תג"ך, לצורתיו הראשונות, ולתחבירו. השימוש הלשוני-צירי במקורות אלה וכן תקבולות הפסוק וחזרות הרפריין יש שהם מפעילים שיכנוע מאגי, המחלת בקיסמו את מובנותו של השיר עם קריאה ראשונה ושנייה. מבחינת לשונו וצירופיה שייך השיר לתקופת המיקרא, עם השפעות פולחניות ואליליות, כאמור, שנקלטו בחלקן בכתובים שלנו, כמה מגיבוריו הם שלנו, שליליים לפי המוסכמה המיקראית, כגון אבשלום ואבימלך. בבחירתם כרוך המשורר אחרי יישום העיקרון המוליך בעולם שיריו: כורח החטא, העונש ומורשת החטא. האינטר-פרטאציה העיצובית שואפת למקורות, הן בהעלאת הגיבור והן מבחינת ערכיות המלה, מיצויה הרבי צדדי ורמיזותיה.

ויהי בישרון מלך / יתחר אטד בארזים
ובימים ההם אין מלך / ותעל צעקה מפרזים —
(אבימלך)

שורות אלו מעמידות במקביל ובבחינת אחת שתי קביעות לגבי מצב היות מלך ואי-היות מלך, והמלה "אטד" בדימוי שלילי מכריעה כלפי הד קביעה השנייה. בהמשך אותו שיר נמצא כפל-ערכים דומה:

הכי קורא שמי אבימלך / בעירזאם בית עיבל

וגריזים —
"עיבל וגריזים" הם סמלים מקובלים של ישויות קדומות. העמדתם יחדיו מאשרת שזה עולם מיוחד בגוף המקראי ומראה על מתיחות היחסים בין אבימלך ועירו שכם בכפילות ערכיה. לפי כמה שירי לובים תג"כיים אפשר להגיע לאבחנות המבוססות על עקרונותיו התרבותיים של ההווי הקדום, ומבחינה זו חודר רטוש אל שורשי המציאויות הארכאיות. יש אצלו כוליות עקיבה בקליטת שירי מושי-לשון, ביניהם נדירים, כגון: תוכו, שופו, משאת, אתנן, יקחת, ללת, שנראה שהוא מייחס להם טביעות אוגריות או שמיות עתיקות. מילים שיש לייחס להן יותר ממשמעות אחת מצויות לרוב בשירתו: רשוע, בגד, צלע, קרשה, ברך, המס, פורה, דעת, משרף, ניצול תחושת, כמו ראציונאלי, של המקורות הלשוניים עשוי להעמיד תפיסות ומשמעויות רחבות במיגוון של ערכים, לחיוב ו- לשלילה. השיר "אבימלך" מעלה את השותפות ה- גורלית של המשמעות "בארגמן", מלכות וד- מי, שמתנסך בה קסם טראגי ואכזרי והגיבור

משלם בחייו על שאפתנותו ופשעו. זה אחד הי שירים הטיפוסיים במדור ("בארגמן") ובקובץ, מבי חנית השימוש בטבעים המרובים של המלה. הי קונטראפונקט והרפריין. אבימלך נופל מידי אשה, כישות-גיבור מזולזלת, בחולשה והתבוזת. לשם-כך מסמך המשורר במיקום ובצליל את התיבה "פלך" ל"פלת רכב" המראה על החמרת הסיטואציה הי פנימית של הגיבור. לא מות גיבורים זומן לו בקרב על העיר הבץ כי אם מות חרפה מידי תומכת פלך ("פלת רכב חלפני, ואינני / תומכת פלך רצצתני, וארשע", חוזר על עצמו פעמיים ביחידה המיבנית שלו. המלה המיקראית משמשת כאן לקיום טבעי ועיצוביו של עולם רבי-ערכי.

ויהי בישרון מלך / יתחר אטד בארזים
ובימים ההם אין מלך / ותעל צעקה מפרזים —
כי בא חמס שבעים-בן-ירובעל ודמם
עלה חמס באפי אבי-אדם.

שני הטורים המיקראיים האחרונים. הרפריין של היחידה, בשינוי הפסוק מן המיקרא (שופטים, ט' כ"ד), מעלים את התיבה "חמס" פעמיים במי צוי שלושה ממובניה לפחות: בעד רצח (חמס) שבעים אחים, עלתה צעקת הדם (חמס) שהיתה לזעם וחרון (חמס) באפי אבי-אדם. נוסף על הרוויה הי משמעותית של המלה העשויה להעמיק את המימד הסיפורי מביא המשורר את ההזיזי הארכאי באמי צעות צירוף ספקולאטיבי מן הלקסיקון האילי הי אוגרית, הטעון רמיזות פולחניות: אטי-אדם, הי ממונה, כפי שמעיד שמו, על הפריין (בעל) מקביל ל"אבי-שנס", הוא אבי האלים (איל). בטביעת צירוף זה מוענקת משמעות יתר לשיר, העומד במיבחהן היגיון של התפתחות האירוע. מכאן סבירות תומרת הפשע כהיכר דראמטי, בעלות החמס באפיו של אבי-אדם, אל הפרייה, להרבות את זעמו על אבימלך ולמנות לו מוות משפיל ובזוי.

רוצה אתה להכיר את עולמו של המשורר למד את אורח דיבורו, את סמליו, כינויו, המילים שהוא משתמש בהן, טבעו, שייכותו והצירופים ש- הוא עושה בהן. על המשורר א. א. קאמינגס כתב מבקר בן-זמננו, ר. פ. בלאקמור: "הוא צבר אוצר מילים מיוהד... מבקרים אומרים שהוא העשיר את הלשון בניב חדש — — — ומן הראוי להמשיך ולומר שהוא הוסיף לרגישותה הכללית של הי תקופה. ייחודה של המילה לטבעיה ולמבוגיה המרוי בים והנוגדים ופיתוחיה-הלשון הדקים שבשירת רטוש מעידים על תפיסות מעמיקות ורגישות של עולם אמנותי מוגדר. הוא הגיע לסוד הצמצום הי מועשר של המלה, לאטומיזאציה שלה, ל- מיצוי ערכיותה. לא תיתכן הערכה רצינית של

שירתו ללא התייחסות לשקיפותה הלשונית, וי נראה שהבנת תופעת המלה המרכזית בשיר, הבניתה וצירופיה תורמת ליתר הבנה של המערכת הי חווייתית ושל אי-אלה תפיסות שעולם שירי מיוחד זה מושתת עליהן.

שליטתו של יונתן רטוש במרחבי העברית לתי קופותיה — החל מטבעיה הפולחניים הקדומים עד עיצובי הלשון של ימינו, — ודקויותיה הרגישות היא עיקר מיחד בדיוקנו, והיא מעמידה דרישות לקורא. הדינאמיות הגמישה הזאת מרכיבה את אחרונה, מעוועוות, חמוק (שם תואר), יוחמד, אדוב על, ומנערת את אבק המוסכמות ממילים כגון צלע, קדשה, ידיעה, רשוע, עוון, חטא. ההחדשה וההשמעה של המלה הי עברית כרוכות בצירופיה ובעימותיה, ברימוזי אסור-ציאציות ובעולמות של חויות. ויש להוסיף שגם כשמהבהרים ערפילי הזרות והמרומוזות, נשאת בקורא ההשתאות הראשונה על כוחה של הלשון להתפענח למרחבי מובניה. בשירת רטוש יש מקום רב למילים כפולות-משמעות, בעלות עומק תפרי סתי וזיקה למוקדי ההווי השירי. כותרות שירים ושמות מדוריי וקבצים — "יוחמד", "בארגמן", "חופה שחורה" ו"צלע" — הן ציוני-דרך של הווי בעל ערכים עתיקים, של תודעת האבדן והמורשת הפאטאלית של חטא אבות. "חופה שחורה" הוא צירוף של ארוס-שואה, הכרוך בחטא הקדמון. ב"צלע" ממשיכה כפילות הערכים של הארוס, "הדעת טוב ורע", לקיים את המתחים החווייתיים האלה. צלע היא מלת-מפתח לעולמו של הקובץ: צלע, האשה מספר "בראשית", היא גם מכשלת הגבר ומקור לכל פגע (תהילים ל"ח, י"ח). נוסף על רבי-ערכיותם של המלה היחידה, השם והכותרת מעמיד המשורר טורים חוזרים וכפלי-לשון, מערי-כות קונפרונטאטיביות-מקבילות, שהמלה בהן קו- בעת לפעמים בדמיון צלילה וניגודי משמעויותיה, כגון: ניחר-ניגר, תאהבנו-תבגדנו, בור-אור.

על כן ניגר האדם

ניחר בין מים למים ("אור")

כי על כן תאהבנו עד בור

כי על כן תבגדנו עד אור (שירי חשבון, 70)

משחקי מלה וצליל כאלה, החביבים על רטוש במיוחד, נראים לי תכליתיים ובעלי משמעות מרכזית בעולם שירתו. משפטי עימות וקנטראפונקטיס כגון: "ראש כל הדרך הולכת שמים / ראש כל דרך יורדת שאול" (את נשמת) זהים עם מהויות תפיסי- היות כוללות של עולם מקורי ובלעדי (בשיר "את נשמת" מעלים משפטים אלה את התפיסה הקדומה בדבר המחזוריות הנצחית של החיים והמוות)

האמונות הכנעניות והמצריות, ראו את מות המלך כהליכה במסלול השמש העולה, השוקעת והעולה שוב, והשווה מבחינה זו את השיר "לשלכת". קריאה בשירת רטוש המסתייעת בפיענוח הי אסוציאטיבי של המלה ודאי שאינה קלה, אבל הקורא קריאה כזאת יוצא נשכר. **שרגא אכנרי**